

The image shows the interior of a synagogue. In the foreground, there are rows of wooden pews with red cushions. In the background, a large, ornate chandelier hangs from the ceiling. The chandelier has multiple tiers of lights and is surrounded by a decorative wall with intricate patterns and two Star of David symbols. The lighting is warm and focused on the chandelier.

LISETTE NEIJENHUIS

VAN DOPERSE SCHUIJKERK NAAR JOODS GEBEDSHUIS

BROODHUIS, VOORMALIGE SYNAGOGUE SPRINGWEG 93 UTRECHT

In de zestiende en zeventiende eeuw vestigden zich in de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden grote gemeenschappen van Joodse vluchtelingen. Naar hun herkomst worden zij vaak in twee groepen onderverdeeld: de Sefardische of Portugese joden uit het Iberisch schiereiland en de Asjkenaziem of Hoogduitse joden uit Oost Europa. De Joodse immigranten konden zich niet overal in Nederland vestigen. De gewesten en steden bepaalden namelijk zelfstandig hun toelatingsbeleid. De stad Utrecht liet vestiging pas toe in 1788, onder druk van de toenmalige stadhouder Willem V. In 1792 verwierf de nieuwe joodse gemeenschap de voormalige schuilkerk van de doopsgezinde gemeente aan de huidige Springweg. Hoewel dit gebouw al in de negentiende eeuw gebreken vertoonde kwam pas na 1926 een nieuw gebouw tot stand. Met deze nieuwbouw kreeg het gebouw ook voor het eerst een duidelijk herkenbare gevel. Het ontwerp was van de architect H. Elte Phzn (1880-1944). Deze als meubelmaker opgeleide architect besteedde veel zorg en aandacht aan de afwerking van het interieur.

De synagoge aan de Springweg was in de negentiende eeuw meermalen verbouwd en gedeeltelijk opnieuw opgetrokken. Het complex, dat ook gebouwen aan de overzijde van de straat omvatte, bood ruimte aan de synagoge maar ook aan een school, een badhuis en ruimtes voor het bestuur. In 1924 werd besloten dat het oude complex niet meer voldeed en gaf het bestuur opdracht aan de architect Elte om een nieuw ontwerp te maken. Deze keuze voor Elte was niet vreemd. Harry Elte was afkomstig uit een vooraanstaande joodse familie en reeds veelvuldig betrokken geweest bij de bouw van synagogen. Hij was als vaste architect in dienst van diverse belangrijke Joodse instellingen en hij ontwierp in zijn carrière diverse synagogen en instellingsgebouwen. Elte was opgeleid als architect en meubelmaker en had onder andere bij het bureau van de destijds beroemde Berlage gewerkt. Hij ontwierp vaak het gehele gebouw inclusief de interieurafwerking en de inrichting en beschikte daarvoor over een eigen meubelwerkplaats. In zijn ontwerpen zijn de verwijzingen naar eigentijdse architectuurstijlen, zoals naar zijn leermeester Berlage, de Amsterdamse school en het expressionisme, duidelijk zichtbaar.

Een synagoge is een leerschou, wat wil zeggen dat het gebouw op zichzelf geen heilige of gewijde plaats was. Het gebruik van een voormalige christelijke kerk was dan ook geen enkel probleem. Om diezelfde reden deed de vorm van het gebouw er minder toe als de inrichting. Aan de plattegrond werden wel eisen gesteld, zeker ten aanzien van de plaats van de Bima en de Heilige Ark. De Bima, een verhoogde lessenaar vanwaar de schriftlezing plaatsvond en de gemeente werd onderwezen, was onmisbaar. Het spreekt voor zich dat deze voor iedereen zichtbaar moest zijn.

GEDENK DE LEER VAN MOZES, MIJN DIENAAR, DIE IK HEM GEBODEN HEB OP HOREB

Een centrale positie in de ruimte was daarom gewenst en gebruikelijk. Verder was een kast nodig waar de Thorarollen werden bewaard : de Heilige Ark. De Ark was heilig vanwege de inhoud, en werd vaak gepositioneerd aan de zijde die was gericht op Jeruzalem. Idealiter had het interieur dan ook een duidelijke richting naar het zuidoosten. Een ander verplicht element was de noodzakelijk strikte scheiding tussen mannen en vrouwen. De vrouwenafdeling (vaak gesitueerd op een galerij) had daarom ook een zelfstandige ingang.

De tempel van Salomo gold als het ideale voorbeeld, maar de aanwijzingen in de Thora waren onvoldoende om een helder beeld over de vormgeving van dit gebouw te verkrijgen. Er werd daarom veelvuldig geëxperimenteerd met de vormgeving van de synagoge. Vaak hadden synagoges een rechthoekig grondvlak. De bouwstijl werd ook niet gecanoniseerd, zoals dat bij diverse christelijke groeperingen wel gebeurde. Over het algemeen volgde men de actuele stijlvormen.

Voor de nieuwbouw van de Utrechtse synagoge werd besloten om de zijmuren van het oude complex te handhaven. De rooilijn van de voorgevel werd iets teruggelegd, zodat een klein voorplein ontstond. Aan de rechterzijde werd dit plein omsloten door de hoge bouwvleugel waarin de overige functies – de school of hulpsynagoge, de vergaderzaal en het badhuis– werden ondergebracht. Een toren vormt de overgang tussen de beide bouwvolumes. Bepalend voor de voorgevels waren de beide steile puntgevels met hun brede daklijsten die nogal contrasteren met de rondboogvensters en het classicistische ingangsportaal. Dit schijnbare eclecticisme was waarschijnlijk het gevolg van de behoefte van het synagogebestuur aan een niet al te modern gebouw. Toch is Elte er in geslaagd eenheid te brengen in het gevelbeeld.

De ruimte van de synagoge is lang en smal, mede omdat de oude kerkmuren werden gebruikt. In zijn inrichting benadrukte Elte de vorm en het belang van de Bima en de Ark in het joodse geloof. Bima en de Ark werden op de lengteas geplaatst, waardoor de blikrichting direct was bepaald. De houten Ark in een ondiepe nis stond op een kleine verhoging. De kast stond tegen de achtergevel in een rijk gedecoreerde

wand van donker marmer en goudgekleurde mozaïek met drie met glas-in-lood vensters. Op het middelste venster staat het vers 'gedenk de leer van Mozes, Mijn dienaar, die Ik hem geboden heb op Horeb'. De beide anderen stelden respectievelijk de wolk- en de vuurzuil voor. Hierdoor kreeg de Ark, het belangrijkste element in de synagoge, ook in de architectuur een bijzondere aandacht. Hetgeen nog werd versterkt door de vormgeving van het plafond, dat boven Bima en Ark werd verhoogd en voorzien van een rijk gedecoreerd glas-in-lood venster, waardoor het als het ware geopend werd. De status van de Bima werd nog extra benadrukt door de forse armatuur van de monumentale lamp erboven.

De vloeren zijn donker grijspaars en de vloerbedekking van de Bima en het podium van de Ark is dieppaars en dat van de looppaden effen groen. De lengterichting werd ook door de vrouwengalerijen benadrukt. Om het aantal zitplaatsen zo groot mogelijk te maken, plaatste Elte de banken zowel aan alle zijden als in het midden. Er waren in de nieuwe situatie 150 zitplaatsen voor vrouwen en 230 voor mannen, die allen gericht zijn op de eikenhouten Bima in het midden van de ruimte. Aan weerszijden van de Ark was ruimte voor de bestuursleden van de synagoge. Alle meubels waren door Elte zelf ontworpen en in zijn meubelmakerswerkplaats vervaardigd. De vensters werden vervaardigd door W. Bogtman. Tijdens de tweede wereldoorlog bleef het gebouw gespaard, hoewel de nazi's een poging hebben gedaan het in brand te steken. De synagoge werd gesloten in 1943 nadat de laatste joden waren gedeporteerd. Elte stierf in 1944 in een concentratiekamp. Een klein aantal van de voorwerpen is verdwenen, maar het grootste deel was goed weggeborgen. Na de oorlog werd de synagoge weer in gebruik genomen. Er werd een monument op de begraafplaats onthuld voor de joden die waren omgekomen tijdens de oorlog. De sterk geslonken joodse gemeente kon het onderhoud van het gebouw niet langer financieren. Dit monument van joods Utrecht is in 1983 gekocht door de Stichting Zending en Opwekking en heet nu 'Broodhuis'. Het interieur is redelijk intact gebleven; de Bima staat in een hoek naast de Ark.

Bronnen

- L. van Grieken, *Harry Elte Phzn (1880-1944), architect van de Joodse gemeenschap tijdens het Interbellum*, Rotterdam 2001
- J. Gutman, *The synagogue: studie in origins, archaeology and architecture*, New York 1965
- E. van Voolen, *Synagogen van Nederland*, Zutphen 2006
- Zwarts, J., *Orde voor de inwijding van de verbouwde synagoge*, Utrecht 1926